

5. ”Hela folkets kära vän” – nationella läspraktiker

ÅR 1911 PUBLICERADE André Bellessort *La Suède*, en bok som presenterade Sverige för en fransk publik. Boken kan läsas som en ”biografi om oss själva”, skrev museimannen och konstvetaren Carl Laurin i förordet till den svenska översättningen som utkom året efter: ”I en tid, då man talar om nationell samling, bör man ej försumma det sällsynta tillfälle, som läsningen af en utlännings omdöme om Sverige ger oss, att känna svensk samhörighet.”⁶¹⁸ Men enligt Laurin hade Bellessort missförstått somliga aspekter av svensk kultur. Bellessort beundrade svenskarnas ”fasthållande vid det fäderneärfda”⁶¹⁹ Men Laurin menade att svenskarna hade uppgivit sitt förflutna och vänt sig ifrån det. Institutionaliseringsen av svensk kulturhistoria runt 1900 som kom till uttryck i friluftsmuseer likt Skansen kan ses som en reaktion mot denna attityd, skrev Laurin:

Liksom Maurice Barrès, då han såg Hazelius’ samlingar, framhöll, huru vi svenskar drefvo aktningen för allt gammalt och fornt till ett fromt vanvett – han kunde ej veta att, att Nordiska museet var en reaktion mot en sedan hedenhös förekommande svensk pietetslöshet och ett förakt för det egna och fäderneärfda, som kanske saknar motstycke –, så ha Bellessort måhända af på hackig franska framställda patriotiska protester från svenska herrar och damer, slutit till, att vi skulle ha något af den frenetiska kult för det inhemska, som utmärker den engelska eller franska nationen. Tyvärr sakna vi nästan alldeles denna goda egenskap [...].⁶²⁰

André Bellessort (1866–1942) var poet, essäist och översättare och hade tidigare publicerat flera reseberättelser, bland annat från Japan och Sydamerika. 1935 valdes han in i Académie française. Han hade studerat i Uppsala och genom sina texter på franska om Selma Lagerlöf och de översättningar han gjorde tillsammans med språkvetaren Thekla Hammar blev han en viktig introduktör av författarskapet i Frankrike. *La Suède* består av fyra delar: den första om Sveriges natur, främst inriktad på de nordligare delarna, den andra om svensk mentalitet och det svenska samhället, den tredje om litteratur och den fjärde om religion. Lagerlöf figurerar i två kapitel: hon framlyfts tillsammans med Carl Jonas Love Almqvist som representant för svensk litteratur och hennes roman *Jerusalem* får stort utrymme i kapitlet om religion. Bellessorts bok om Sverige är alltså till stora delar en bok om Selma Lagerlöf och hennes verk. Detta behöver inte i sig betyda att Bellessort höll Lagerlöf för nationens tydligaste röst. Men nation var en viktig aspekt såväl av det utländska mottagandet av Lagerlöf som i breven från allmänheten.⁶²¹ Lagerlöf lästes både utomlands och inhemskt som en författare som representerade Sverige. Den uppfattning om nationen som hon associerades med var ofta påfallande lik den som konstruerades och visades upp på Skansen: ett Sverige av nedärvda traditioner rotat i ett bondesamhälle, där naturen spelade stor roll.

Nation var också något som kritikerna i Sverige tog fasta på när de diskuterade Lagerlöf. Oscar Levertin skrev i en text publicerad i *Svenska gestalter* (1903) om romanen *Jerusalem* att Lagerlöf skrivit ”den svenske bondens stora roman”:

Att intet af de nordiska rikena i den grad som Sverige varit ett bondens rike, är allbekant. Man kan fråga, om i något germanskt land allmogen så tidigt och så beständigt uppträdt som maktägande och klassmedvetet stånd. Att skriva den svenske bondens historia är att tränga ned till det djupaste och innersta lagret af Sveriges odling, grunden på hvilken allt annat hvilar.⁶²²

I *Jerusalem* skriver alltså Lagerlöf Sveriges historia, menar Levertin. Att hon har förstått den svenske bondens roll för nationen är enligt honom romanens stora bedrift. Levertin var inte ensam om att se Lagerlöfs förmåga att uttolka det nationella som en kvalitet. Även Fredrik Böök framhöll Lagerlöfs förmåga

att skildra det svenska. Han tog utgångspunkt i *Nils Holgersson* och betonade både Sveriges nationella egenart och Lagerlöfs estetiska:

Intet folk har ett hem så stort och skiftande och outtömligt på salar och kammare och utsikter som vårt; landet själft är en stor saga, och är det inte därför den stora sagoförtäljerskan blifvit vår? Vi behöfva icke som England med Kipling ty till kolonierna för att sagans under skall blomma; hos oss styra vildgässen i magisk fylking öfver furuskogarna in i den eviga sommarsolens förtrollande land [---].⁶²³

Enligt Böök är det alltså ingen slump att en författare som Lagerlöf hör hemma just i Sverige. Det är bara i ett land som ”själft är en stor saga” som en sagoberättare som Lagerlöf har förutsättningar att utvecklas. Som Bjarne Thorup Thomsen har framhållit ger Böök i denna text uttryck för ett komparativt perspektiv och jämför Sverige fördelaktigt med England, det vill säga att han låter Sverige överglänsa en av de politiskt och kulturellt mest inflytelserika europeiska staterna.⁶²⁴ Han lyfter också fram Sverige som *en* nation, som håller samman från Skåne till Lappland, även om landskapet skiftar.

Litteraturhistorikern och kritikern Johan Mortensen var i sin bok om Selma Lagerlöf i Bonniers serie *Svenskar* (1908) inne på samma spår som Böök:

Det djupaste draget i Selma Lagerlöfs författarelygne är också hennes svenskhet. Tillhörande en gammal Värmlandssläkt, berömd i svenska häfder sedan mer än tvåhundra år tillbaka, har hon djupa rötter i den svenska fosterjorden. Till kynne och uppfattning präglas hennes diktning af djup samhörighet med hennes eget folk.⁶²⁵

Mortensen stannar inte vid att säga att Lagerlöf ger uttryck för svenskt lynne, svensk natur och svensk hembygd. Han menar också att hon uttrycker en ”särskild sida av den nationella strömning, som i närvarande ögonblick genomgår Sverige”. Denna strömning spårar Mortensen till den politiska reformen 1865, då man i Sverige, som sista land i Skandinavien, gick över från ständsrepresentation till två riksdagskammare vars representanter valdes i folkval. Reformen hade till följd att bönderna blev en viktigare politisk faktor och att författare alltmer började intressera sig för Sveriges olika landskap. Mortensen menar att

man kan se detta redan under 1880-talet, men ”det är dock först med Verner von Heidenstam och Selma Lagerlöf, som denna riktning mot hembygdens lif växer ut till en hela landet famnande makt, för hvilken tusende och tusende röster skalla”.⁶²⁶

Det är alltså en rörelse från provinsialism till nationalism som beskrivs av Mortensen. Nationsbegreppet tar dock olika form hos de nämnda författarna. Medan Heidenstam ”berusas af [...] stormaktsdrömmarna” är det ”folket, landet, torfvan” som utgör nationen för Lagerlöf. Hon skildrar ”folksjälens i dess mystiska växt”.⁶²⁷ Själva serien *Svenskar*, i vilken porträttet av Lagerlöf presenterades, är i sig ett uttryck för den nationella strömning som beskrivs av Mortensen. Baksidestexten presenterar syftet med serien: ”Då ett folk samlar sig för att ta nya och friska tag i kampen för sina nationella uppgifter och mål”.

Enligt kritikerna var det alltså en kvalitet som värderades positivt att Selma Lagerlöfs diktning gav uttryck för en uppfattning om Sverige och det svenska folket. Hon presenteras också som en nationalskald. Den politiska utveckling som beskrivs av Mortensen, och det faktum att det nationella var en parameter i kritikernas mottagande av Lagerlöf, är viktiga aspekter för förståelsen av de hänvisningar till folk och fosterland som förekommer i breven från allmänheten. Man kan beskriva det som att en ny nationalkänsla växer fram vid denna tid. Den utmanade den militaristiska patriotismen som levde kvar exempelvis hos Heidenstam. En ny hembygds- och naturförankrad nationalkänsla lanserades som motkraft av Ellen Key, som kritiserade Heidenstam då han i *Om svenskarnes lynne* efterlyste en starkare nationell stolthet. Denna nya fosterlandskärlek saknade expansiva militära ambitioner och vilja att återupprätta ett ärorikt förgånget. Den byggde istället på folkkultur och förankring i natur och hembygd.⁶²⁸

En viktig bakgrundsfaktor till brevens hänvisningar till fosterland och det svenska folket är de samhällsförändringar som ägde rum omkring 1900 och de modernitetskritiska rörelser som växte fram under decennierna runt förra sekelskiftet. Ett förändrat sätt att se på själva begreppet ”folk” är också en viktig aspekt. Under romantiken ”uppfanns” ett folkligt förflutet, inte minst genom litteratur som gestaltade ett forntida, nordiskt bondesamhälle.⁶²⁹ Geijers bearbetningar av den isländska sagan kan ses som ett av många svenska exempel på detta, med ”odalbonden” som ett ideal.⁶³⁰ Historikern Lars Trägårdh framhåller att i Sverige fylldes folkbegreppet med nya betydelser från och med mitten av 1800-talet och folkrörelsernas framväxt. Inom dessa var idén om folket och

det folkliga inte förknippat med ett mytiskt förflutet, utan med sociala och politiska förändringar och betydelsen av folk försköts mot medborgare.⁶³¹ Industrialisering och urbanisering hade Sverige gemensamt med andra europeiska länder. Särskilda förutsättningar skapade dock den stora emigrationen och unionsupplösningen 1905. Unionsupplösningen ledde till en ”nordisk vinter” fram till första världskriget, menar historikern Ruth Hemstad. Inte bara förhållandet till Norge försämrades, utan även relationerna med Danmark, som man upplevde hade stöttat Norge, blev frostigare.⁶³² Unionsupplösningen drog också en definitiv skiljelinje mellan de olika nationsuppfattningar som nämndes ovan. Medan liberaler, som Lagerlöf, stödde unionsupplösningen var den förstås mer svårsmält för dem som redan tidigare hade sört Sveriges historiska förluster av territorier – exempelvis i samband med finska kriget 1808–09.⁶³³

Dessa samhällsförändringar skapade ett behov av nya nationella narrativ – ”ett nytt sinne för det svenska”, som Staffan Björck kallat det.⁶³⁴ De olika modernitetskritiska rörelser som uppstod vid denna tid kan sägas svara mot det behovet. I de många reformrörelser som växte fram runt sekelskiftet 1900 var någon form av modernitetskritik ofta en komponent. Ungdomsrörelsen under första decenniet av 1900-talet, där Lagerlöf ombads engagera sig, var ett sådant exempel. Hon medverkade bland annat i ungdomsmötet i Arvika 1912.⁶³⁵

Historikern Henrik Berggren menar att ungdomsrörelsen byggde på en folklighet tillsammans med en idé om en ny nationskänsla. Hans beskrivning av författaren Johan Nordlings skönlitterära skildring av två av rörelsens centrala profiler, Karl-Erik Forsslund (Karl-Olov Borgman) och Gustaf Ankar-crona (Sten Stålfelt), i *Siljan. En bok om Sveriges hjärta* (1907) sammanfattar tydligt bakgrunden till ungdomsrörelsen och det modernitetskritiska sammanhanget. De två vännerna möts i Stockholm och förenade i sin gemensamma avsky för storstadslivet slår de följe till Borgmans familjegård nära Siljan:

I Dalarna återfinner de ett annat Sverige; en harmonisk, pastoral idyll befolkad av värdiga, kraftfulla odalbönder i hembygdsdräkt, omgivna av sköna, hemslöjdade ting. Men de upptäcker också att denna värld är hotad av urartning och förskämning. Ungdomen bär inte längre sina sockendräkter utan konfektionskläder från Stockholm, den dansar till moderna societetslagdängor istället för äkta gamla polskor och skogen skövlas av bolagsplundrare.⁶³⁶

Ungdomsrörelsen var lokalt förankrad och dess idéfokus kunde skifta något, men gemensam var tanken om en förlorad gemenskap och behovet av att skapa en ny.⁶³⁷ Det fanns dock viktiga skillnader mellan ungdomsrörelsen i Värmland och i Dalarna, framhåller historikern Martin Stolare. I Dalarna betonades civilisationskritiken, som framkom i citatet ovan från Berggren, samt att det framtida, goda samhället var ett agrarsamhälle. Den värmländska ungdomsrörelsen vände sig snarare mot strid och klasskamp i samtiden och ville sprida en

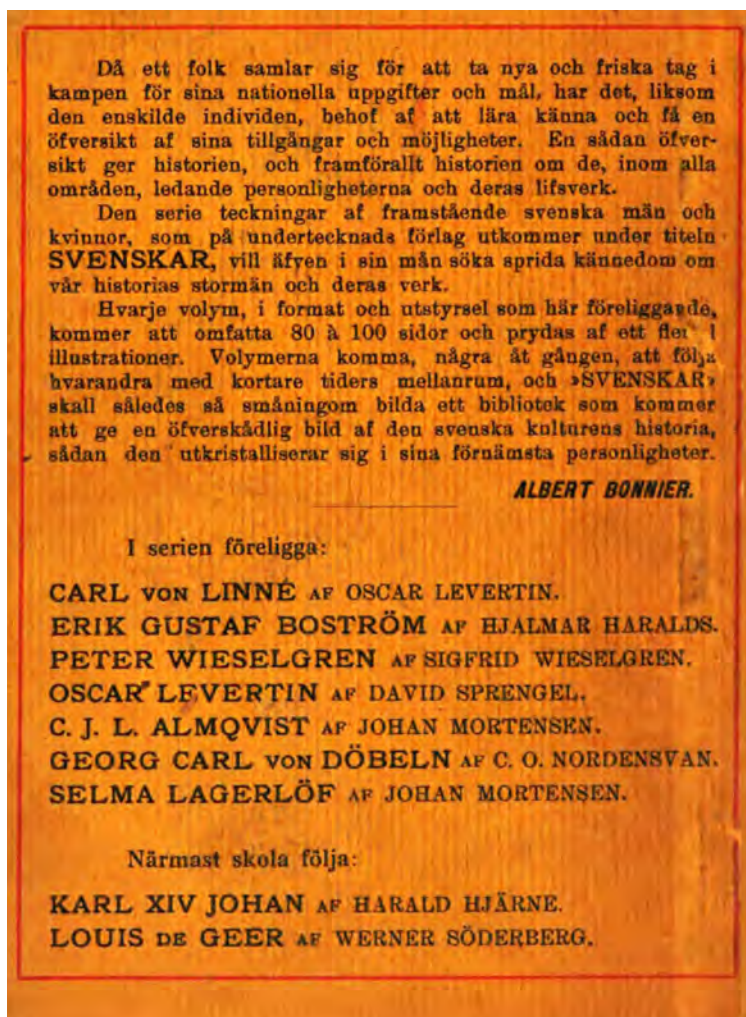

Bild på baksidan till serien "Svenskar" på Albert Bonniers förlag. Johan Mortensens volym om Selma Lagerlöf utkom 1908.

känsla av brödraskap över klassgränserna. Som Stolare formulerar det kan denna tanke ses som ett ”landsbygdsförankrat alternativ till socialdemokratien”.⁶³⁸ Även i andra rörelser vid denna tid betonades jordbrukets betydelse; den agrara och folkliga kulturen lyftes fram som ett ideal och en kontrast till konsekvenserna av industrialisering och urbanisering.⁶³⁹ I egnahemsrörelsen var det just bostädernas *svenska* karaktär som betonades: de skulle inte vara ”tarfliga efterapningar af utländska herrskapsvillor utan svenska hem, sådana våra förfäder byggde”.⁶⁴⁰ Gemensamt för dessa rörelser är att naturen sätts i centrum, i motsatsställning till den pågående urbaniseringen. Modernitetskritikerna strävade istället mot vad Martin Kylhammar har kallat ett ”pastoralt ideal” där en balans mellan natur och kultur återupprättats.⁶⁴¹

Allmänhetens brev till Lagerlöf sträcker sig över en lång period, och sammanhanget kom förstås därför att förändras. Inte minst krigen hade stor betydelse för hur det nationella tolkades och uttrycktes. I samband med upplösningen av den norsk-svenska unionen 1905 avlöstes skandinavismen som idé av nationalistiska strömningar både i Norge och Sverige. Den tilltagande svenska nationalismen kom till uttryck redan i den nya utgåvan av *Läsebok för folkskolan* 1893, där de tidigare framträdande skandinaviska bidragen togs bort eller reducerades.⁶⁴² Skolan var ett viktigt verktyg för att utveckla en nationell samhörighet och läseboken *Nils Holgersson* (1906–07) iscensätter en ideal bild av nationen, där de olika landskapen binds ihop i en nationell gemenskap.⁶⁴³

Den nationalromantik som utvecklades i konst och litteratur från 1890 och framåt kan ses som en reaktion inte bara mot den tidigare förhärskande, av realismen och naturalismen influerade svenska åttitalismen, utan även mot en norsk kulturell dominans med Bjørnstjerne Bjørnson och Henrik Ibsen i spetsen.⁶⁴⁴ Enligt H. Arnold Barton kan man betrakta hela perioden från 1890 till 1920 som präglad av nationalromantiken, åtminstone för allmänheten, som inte följde framväxten av olika avantgarden som utmanade ”den storsvenska generationen”, som Lars Lönnroth och Sven Delblanc kallat 1890-talets författargeneration.⁶⁴⁵ I denna generation ingick Lagerlöf tillsammans med Heidenstam och Karlfeldt. De blev litterära makthavare under lång tid genom sina positioner i Svenska Akademien. Intressant nog är dock inte *Nils Holgersson* en romantisk eller nostalgisk skildring av Sverige, utan understryker snarare modernitet och teknisk utveckling.⁶⁴⁶ I kritikens diskussion av Lagerlöf under det första decenniet av 1900-talet var det emellertid inte denna tro på tekniska framsteg och modernisering som framhävdes.

I kulturellt hänseende uppfattades således Sverige som i underläge gentemot Norge. Skillnaderna som betonades mellan det norska och svenska var ”det friska, unga frimodiga och demokratiska Norge” mot ”den aristokratiska, men åldrande kulturnationen Sverige, besatt av sina nostalgiska minnen om fornstora dar”.⁶⁴⁷ Just dessa drag kan man också säga att Lagerlöfs prosa ger uttryck för: hon skrev historiskt i *Drottningar i Kongahälla* och skildrade den svenska bundenheten vid hembygden och naturen exempelvis i *Jerusalem*. Men det agrara och fattiga Sverige beskrevs även som i underläge i förhållande till det mer framgångsrikt urbaniserade och industrialiserade Danmark.⁶⁴⁸ Statistikern Gustav Sundbärg, som ledde den svenska emigrationsutredning som tillsattes 1907, ägnade delar av sitt betänkande 1913 till att positionera Sverige i Skandinavien. Sundbärg beskrev behovet av en nationalkänsla över klassgränserna, men också svenskens brist på nationell stolthet och tillhörighet. Mest karaktäristiskt för svensken var ett ”naturintresse” utan ”nationalkänsla”.⁶⁴⁹ Dansken däremot, var till skillnad från svensken patriotisk, och studerade hellre människan än naturen.⁶⁵⁰

Den nya läsebok som utgavs av Alfred Dalin och Fridtjuv Berg 1906–1911 innehöll fristående verk av Selma Lagerlöf, Verner von Heidenstam, Anna Maria Roos och Sven Hedin. Dessa bidrog tillsammans till att förmedla en ny bild av Sverige och gav till stor del uttryck för en annan idé om svenskhet som hade mer med hemmet och hembygden att göra. Den äldre, konservativa och monarkistiska nationalkänslan levde i viss mån kvar, exempelvis i Heidenstams *Karolinerna* (1897–98) och *Svenskarna och deras hövdingar* (1908–1910),⁶⁵¹ men parallellt växte det fram en ny folklig fosterlandskärlek, med Ellen Keys ord i ”Om patriotismen” (1897): ”den djupa, skygga, ordknappa, skrytfria fosterlandskärleken, den jordbundna, skogsdoftande hembygds-känslan, hvilken – som hvarje stor kärlek – är en lidelsefull stillhet, en ödmjuk stolthet, en smärtsam salighet”.⁶⁵² Det är just denna kvalitet, denna jordbundna, skogsdoftande hembygds-känsla som både Levertin och Mortensen såg hos Lagerlöf.

Detta sammanhang är nödvändigt för att förstå de olika sätt på vilka läsarna hänvisar till ”folk”, ”fosterland” och ”nation” i breven till Lagerlöf. Två huvudsakliga tendenser kan urskiljas. Den första är Lagerlöf som ”hela folkets kära vän”. Detta är den största kategorin och den motsvarar den hembygdsförankrade och naturorienterade fosterlandskärleken. Den är en av 1890-talets författare allmänt omfattad och inte tydligt politiskt kodad fosterlandskärlek; den förekommer även i Heidenstams *Karolinerna*, trots att den även kan

förknippas med en storsvensk, extern nationalism. Som Hjalmar Söderberg skrev i sin recension beskrev denna historiska skildring också ”den känsla för hemmet och allt vad hemmet är, som är fosterlandskärlekens kärna”.⁶⁵³ I breven förekommer den både i mer allmänt hållna utsagor där Lagerlöf kopplas till folk, fosterland och hembygd och i brev från emigranter som genom Lagerlöfs verk tycker sig höra hemlandets röst.

Den andra tendensen är en borgerlig och militaristisk nationalism. Dessa två tendenser kan beskrivas med hjälp av historikern Christer Strahls distinktion mellan intern och extern nationalism: borgerlighetens krav på starkt försvar och skydd mot yttre fiender kan liksom den äldre storsvenska nationsuppfattningen beskrivas som *extern*. Socialdemokratin stod istället för en *intern* nationalism, där sociala reformer skulle förena klasserna.⁶⁵⁴ Den sistnämnda är inte särdeles väl representerad i breven till Lagerlöf. Men den interna nationalismen kom också till uttryck exempelvis i ungdomsrörelsens ambition att skapa en ny nationell gemenskap.

I breven saknar formuleringarna om ”det svenska folket” ofta direkt politisk koppling. Fastän människor i alla samhällsklasser skrev till Lagerlöf var breven från arbetare och fattiga människor på landsbygden främst böner om ekonomisk hjälp. De är i allmänhet brev som snarare åberopar en individuell livshistoria än en kollektiv, nationell identitet. Socialister försökte heller inte genom breven värva Lagerlöf för sin sak i samma utsträckning som de borgerliga gjorde. Författaren förknippades uppenbarligen inte med socialismens idé om klasskamp. Det finns däremot exempel i brevsamlingen på att konservativa kunde uppfatta Lagerlöf som en bundsförvant. Men allra tydligast framträder i breven en hembygdsförankrad och naturorienterad fosterlandskärlek utan explicita politiska förtecken.

I det följande ges några exempel både på denna hembygdsförankrade och naturorienterade fosterlandskärlek, som syftade till en ny gemenskap inom nationen, och på den externa, försvarsivrande nationalismen, såsom dessa hållningar kommer till uttryck i breven till Lagerlöf.

Folk och hembygd i hyllnings- och läsarbrev

Först ska sägas att det finns ett retoriskt sätt att skriva in folket, hembygden och fosterlandet i breven som inte så lätt låter sig läsas som uttryck för någon särskild nationell identitet. Allmänna hänvisningar till vad Lagerlöf gett ”det

svenska folket” är exempelvis vanliga. Detta framstår närmast som en retorisk konvention i breven. Man beskrev Lagerlöf som ”Sveriges största kvinna” eller ”hela folkets kära vän”. Dessa formuleringar tyder för det första på att det låg nära till hands för brevskrivarna att tänka i termer av folk och nation. För det andra visar dessa frekventa formuleringar möjligen också på att de vanliga läsarna, precis som litteraturkritikerna, uppfattade att Lagerlöf hade en särskild förmåga att skildra folket och fosterlandet. En tredje möjlighet är att brevskrivarna läst litteraturkritiken och påverkats av den, men det mesta tyder på att få brevskrivare hade tagit del av litteraturkritik. Som beskrevs i kapitel 2 var det snarare en mediebild bestående av hemma hos-reportage och intervjuer i veckotidningar man förhöll sig till. Dessa kunde förstås också bidra till att placera Lagerlöf i relation till den hembygd och den natur som var central för fosterlandskänslan, som exempelvis i bilder från en artikel i *Vecko-Journalen* om filmatiseringen av *Dunungen* där Lagerlöf avbildas på Mårbacka med hästen Brunte.⁶⁵⁵

Men det förekommer också att idén om det svenska folket utvecklas lite mer utförligt i breven. Alice Thunberg, modersmålslärlarinna i Uppsala, skrev att hon läst en bok som framkallat samma känsla som då hon läste *Gösta Berlings saga* och *Jerusalem*.⁶⁵⁶ Det var Frédéric Mistral's *Mes origines. Mémoires et récits* (1906).⁶⁵⁷ Mistral fick Nobelpriset i litteratur 1904 (delat med José Echegaray). Nobelprismotiveringen fångade några av de skäl som kanske gjorde att Thunberg kom att tänka på Lagerlöf. Mistral fick priset för det ”ursprungsfrika, snillrika och sant konstnärliga i hans diktning, som troget avspeglar hans hembygds natur och folkliv”.⁶⁵⁸ Ursprunglighet och hembygds natur och folkliv var återkommande aspekter i receptionen av Lagerlöf. Thunberg menar att Mistral liksom Lagerlöf kan ”materialisera och göra för människor, som ej själva ha den förmågan, en folksjäl mera förnimbar”.⁶⁵⁹ Som författare har alltså både Lagerlöf och Mistral förmågan att genom sin litteratur frammana en folklig, nationell identitet. Det kan här finnas anledning att påminna sig om Benedict Andersons formulering att romanen tillsammans med tidningen var de främsta medierna för förmedling av en nationell gemenskapskänsla vid denna tid.⁶⁶⁰ Att Thunberg även väljer uttrycket ”folksjäl” pekar också tydligt mot att arvet från romantiken levde kvar. Liksom hos Herder tycks ”folksjäl” här syfta på en organisk gemenskap, sprungen ur den plats där folket hör hemma.

Ett annat intressant exempel som tydliggör hur Lagerlöf kunde kopplas

till det nya behov av nationell identitet som nämndes inledningsvis är ett hyllningsbrev från Gustaf Ankarcrona i samband med författarens 50-årsdag 1908:

I det jubel varmed ni idag hyllas i den tacksamhet som från ett helt folk ur varma hjärtan strömmar Eder tillmötes ville jag härmed få instämma. Jag ber få göra det som en ringa son av vårt gemensamma Sverige, vars pånyttfödda självkänsla och kraft Ni främst varit med om att tända. Jag ber att få göra det som en ringa arbetare för det folks och de bygders framtid, där Ni själv valt Edert nya hem. [---] Och vad högsläktade svenska gestalter, i ondt och godt, som mötte mig i Gösta Berling, poeten, och Lilliecronas hem – ja, det kanske Ni kan förstå då jag nämner att hela min barndom var fylld av min faders berättelser och sägner om hans barndoms sagofyllda herrgårdsliv kring Uppländska Mälarbygden att mina egna barndomsminnen äro ljusa herrgårdsminnen med gästfria salar och gården fylld av bjällerklang om nätterna och ungdomens jubel i sommarens ljusa tid.⁶⁶¹

Ankarcrona var nationalromantisk konstnär och som nämnts ovan engagerad i ungdomsrörelsen liksom i den tidiga hembygdsvården, det vill säga i den rörelse som skapade nationell identitet genom insamling av folkligt kulturarv. Han var utgivare av tidskriften *Siljan*, organ för ungdomsrörelsen i Dalarna 1904–07.⁶⁶² Motståndet mot emigrationen var en viktig drivkraft, liksom kritik av urbaniseringen som en av de bakomliggande orsakerna till att människor flyttade. Ankarcronas formulering om ”det gemensamma Sverige, vars pånyttfödda självkänsla och kraft Ni främst varit med om att tända” tyder på att han såg Lagerlöf som en bundsförvant i att arbeta för denna nya, nationella självkänsla. Att det är en pånyttfödd nation han vill se visar att det knappast är fråga om en konservativ hållning som kommer till uttryck hos Ankarcrona.

Fastän den kritik mot alkoholism och kulturell förflackning som ungdomsrörelsen gav uttryck för kunde delas av högern, var ungdomsrörelsen i både Värmland och Dalarna snarare vänsterorienterad, om än partipolitiskt obunden, och ”avvisande till aggressivt vapenskrammel i samband med unionsupplösningen”, som Henrik Berggren skriver.⁶⁶³ Även historikerna Samuel Edquist, Åsa Linderborg och Fredrik Skott konstaterar i sina studier av godtemplar-

rörelsen, socialdemokratisk historieskrivning respektive folkminnesforskning att intresse för allmogen hade en stark förankring i socialdemokratien.⁶⁶⁴ Bland dem som i likhet med Ankarcrona var engagerade i hembygden fanns det ingen motsättning mellan det provinsiella och det nationella.⁶⁶⁵ Kärleken till hembygden och fosterlandet hörde samman.

Emigranternas hemlängtan

Lagerlöf fick många brev från emigranter, framför allt från USA.⁶⁶⁶ Berggren menar att synen på emigrationen skilde sig åt mellan konservativa och radikaler. För den ”storsvenska nationalismen” var utvandringen ett uttryck för bristande fosterlandskärlek. Radikaler både inom högern och vänstern framhöll istället den sociala och ekonomiska bakgrunden till emigrationen.⁶⁶⁷ Många svenska brevskrivare ger uttryck för en känsla av att ingå i ett folk med specifika egenskaper, samt för en uppfattning av att Lagerlöf förmår ge röst åt och tala till detta folk. I breven från emigranterna är föreställningen om att ingå i ett folk mer frånvarande; genom emigrationen har man delvis utträtt ur detta folk, och breven från emigranter på 1930- och 40-talen är ibland också skrivna av andra generationens invandrare i USA.

Brevet var givetvis det viktigaste medlet för att upprätthålla kontakten med hemlandet; emigrationen var en viktig drivkraft för vanliga människors brevskrivande. I sin bok *Mot löftets land* (1995) redovisar historikern Ulf Beijbom den statistik som förts i Danmark sedan 1872 över brev i båda riktningarna USA–Danmark: ”Enligt denna unika källa sändes som mest nära 1,8 miljoner amerikabrev per år till det ur emigrationssynpunkt obetydliga Danmark.”⁶⁶⁸

Breven till Lagerlöf skiljer sig förstås från brev som skickades från USA till anhöriga i hemlandet. De innehåller personliga historier, men förhåller sig också till författaren som en offentlig och högt beundrad person. Gemensamt för dessa brev är knappast någon idé om nationen i abstrakt mening. De ger snarare uttryck för minnen av hem och hembygd och en längtan efter att återse denna hembygd. Genom sina verk hjälper Lagerlöf människor som utvandrat från Sverige ”att åter få se hem och fosterland”, som en brevskrivare uttrycker det: ”Det är en stor känsla, ett skönt lugn. Många har jag träffat långt där borta som älska dig och hvad du gifvit oss.”⁶⁶⁹ Lagerlöf ger röst åt hemlandet, men denna röst är ofta mycket starkt förknippad med hembygd snarare än med en större nation. En värmlänning som ”vistats i den nya världen” i nio år

skriver 1928 att han ”just läst *Mårbacka* och den har haft ett stort inflytande på mig – den har hjälpt mig att framkalla minnen från min barndom på ett underbart sätt”. Han fortsätter: ”I Edra skrifter har Ni visat en så genuin kärlek för Värmland och den känslan för ’Kronan bland Svea Rikes länder’ delar jag med Eder.”⁶⁷⁰

Här hänvisar alltså brevskrivaren till sången ”Ack Värmeland du sköna”.⁶⁷¹ Han avslutar med förhoppningen att ”det ej dröjes alltför länge innan jag blir i stånd att återse hemjorden”.⁶⁷² Det är tveksamt om detta brev alls förmedlar någon idé om Sverige som nation – här är det snarare mycket lokalt förankrade minnen som lyfts fram. På ett liknande sätt framhålls hembygden i breven från den emigrerade värmlänningen Nils Forsberg, som bott i USA i över 30 år. Hans skrev flera brev till Lagerlöf 1910–12. Ett av dem kommenterar intressant nog Sundbärgs tankar om det svenska folket som nämndes tidigare. Forsberg skriver:

I det svenska folklynnnet av Gustav Sundbärg, framhålles bristen på psykologi hos svenska folket [...] ”Svenskarna intresserar sig icke för människor”, säger han. Detta påstående kan aldrig hålla stånd i Värmland och ega tillämpning på dess infödda befolkning? Enligt nämnde Sundbärg hava granar och grönska, rönnar och björkar m.fl. träd värde nog för svenska sångare och författare att av dem besjungas och beskrivas, men icke människorna, som bo under dessa träd. Varelsor med sjäsliv är ingenting för svensken. Danskarna, finnarna och norskarne däremot äro särdeles psykologiskt anlagda och fundera över vad som bo i en människa.⁶⁷³

Genom en lång anekdot från sin barndom kommer han till slutsatsen att ”de i Värmland åtminstone kunna både intressera sig för sina medmänniskor och studera dem lika gott som andra länders folk”.⁶⁷⁴ Här förefaller nationen Sverige vara kulturellt heterogen, och ett karaktärsdrag som möjligen är giltigt för somliga delar av Sverige är det inte nödvändigtvis för samtliga. Detta påminner om bakgrunden till Lagerlöfs uppdrag med *Nils Holgersson*, nämligen att skriva en samlad berättelse om Sverige där olika landskap bildade en helhet. Forsberg nämner inte begreppet fosterland, och även om hembygdskärleken kunde ses som en del av fosterlandskärleken, så är detta åtminstone inte direkt avläsbart i hans brev.

Affisch till det första firandet av Svenska flaggans dag år 1916 av Gustaf Ancarcrona (1869–1933).

Lagerlöf visste att hon hade en stor läsekrets bland svenska emigranter i USA och också bland amerikaner som läst henne i översättning. Den svenske journalisten och författaren Jacob Bonggren (1854–1940) skickar från Chicago ett brev till Lagerlöf för att å en kvinnoklubbs vägnar gratulera både till Nobelpriset och till invalen i Svenska Akademien:

Högt Ärade Doktor Lagerlöf!

Det har gladt Edra beundrare här, hvaraf jag är en, att höra det Ni först erhöill det literära Nobelpriset och så nu senast blef invald i

Svenska Akademien. Hvad jag tänker om Er varit i koncentrerad form uttryckt i härvarande kvinnoklubbs lyckningssskrivelse; jag fick i uppdrag att formulera dess medlemmars tankar, och de instämde till fullo i hvad jag skref. Originalmanuskriptet bifogas här. Hvad jag tänker om Ert inval i vårt lands vittra areopag ser Ni af en artikel i Sv. Amerikanaren; jag har sändt det numret i korsband, men bifogar nu för säkerhetens skull artikeln i urklipp. Vi äro stolta öfver Er; vi ha allt skäl därtill.

Jag får väl nu presentera mig själf. Jag har i de senaste 32 åren tillhört Chicagotidningen Svenska Amerikanarens redaktion [...].⁶⁷⁵

Anna Williams har visat hur en svenskamerikansk intellektuell som Bonggren förde in, informerade och värnade om svensk litteratur via en kulturell infrastruktur som han delvis själv utvecklade.⁶⁷⁶ De svenskamerikanska breven i samlingen styrker Williams resultat när det gäller intellektuella svenskamerikanska miljöer och spridningen av svensk litteratur. Försändelserna förmedlar ofta, precis som Bonggren, en stolthet över Lagerlöf. Hon läses brett: hemma, i skolan, i svenskamerikanska föreningar, läsecirklar och i kvinnoklubbar. Flera brevskrivare är fattiga arbetare (som dock i regel inte ber om ekonomisk hjälp), andra har medelklassyrken som lärare. Det händer också att föreningar och skolor ber Lagerlöf att skicka hälsningar.

Den 12 februari 1933 höll hon ett uppmärksammat tal till en amerikansk radiopublik. Talet trycktes bland annat i *Dagens Nyheter* och *Svenska Dagbladet* dagen efter och flera andra dagstidningar gav referat.⁶⁷⁷ Talet inleds med en beskrivning av hur hennes röst färdas ut i mörkret och över Atlanten. Rösten blir som en förlängning av personen Selma Lagerlöf, som om det är hon själv som flyger över landskap och hav: ”Och nu, då överfärden är gjord, måste min röst liksom alla andra fattiga emigranter, göra reda för vem den är, berätta, att den tillhör en gammal svensk kvinna, som aldrig har varit i Amerika men som under hela sitt långa liv har mottagit lärdomar och gåvor därifrån.” Genom detta retoriska grepp gör Lagerlöf identiteten som emigrant, främling i ett nytt land, till sin. Hon berättar sedan sagan om Amerika, hur hon som barn hört att det är ett land ”där ingen är fattig, för träden bär guldlöv”. Hon hör också talas om Amerikafebern, som gör folk sjuka av längtan efter det förlovade landet. Har man fått den måste man resa dit om man inte vill dö. Amerika framstår som ett undrens land: ”Det var omätligt rikt, det kom folk

att dö av längtan, och då små svenska bondpojkar kommo dit, skulle de växa upp till att bli så mäktiga som kungar”, sade hon. Därefter berättar hon om de fantastiska uppfinningar som kommit från Amerika, bland annat skriv- och slättermaskinerna.

Hon gör också Amerika till sinnebild för en ny mänsklighet i kraft av sina insatser för medborgerliga rättigheter och för internationellt fredsarbete. Lagerlöf formulerar sig dock här ganska vagt. Hon syftar sannolikt på det ekonomiska bistånd som utgick från USA till Tyskland efter första världskriget: ”Här skulle inte komma hämnd och straff, det skulle bli försoning och nåd. En stor välvilja skulle utbreda sig bland folken.” Men när depressionen kom var det slut med biståndet. ”Vädjan till Amerika”, som är talets titel, gäller alltså förhoppningen om att ”den stolta tro på mänsklig godhet, den vidgande känslan av samhörighet [...] skall komma tillbaka”, även i 1930-talets kris.

Talet fick en enorm respons i USA. Den 14 februari skriver en emigrant i Massachusetts:

Som vi hade glädjen att höra edert tal på radio i söndags, ville jag tala om att edert röst var så klar och naturlig, som om ni varit i rummet, och så god engelska! Vi har läsit många af Fröken Lagerlöfs berättelser. De har böckerna här i Worcester Public Library, både på svenska och engelska, och har läst alla jag kan få tag uti. Barbara sex år, tycker mycket om sagorna. Hon lyssnade också och var förvånad att Fröken Lagerlöf talade Engelska från Sverige.⁶⁷⁸

Flera vittnar om att det gjorde stort intryck att ha hennes röst i rummet. En man i Cleveland skriver:

Jag tar mig friheten att skriva några rader, och tacka för det trevliga tal vi fick höra över radio i dag klockan (2) vi satt i vårt frontroom – och lyssnade, vi hörde så tydligt varje ord, det var någonting underbart att höra från gamla landet som det är (30) år sen vi lemnade, vi riktigt fick tårar i ögonen, både jag och min hustru, vi hoppas att få höra mer af samma röst [...] ⁶⁷⁹

Det var som att plötsligt få en direktlänk till hemlandet som man kanske inte varit i på 30 år. Men de amerikansvenskar som hört talet var besvikna över att

hon inte talade svenska. En författares röst kan spela stor roll för lyssnarnas upplevelse; det är inte främst talets innehåll som berör dem, utan den nästan kroppsliga länk som närvaron av Lagerlöfs röst i rummet skapade. Att talet hölls på engelska störde en del av de svensktalande lyssnarna, men hade fördelen att andra generationens invandrare, som nästa brevskrivare, kunde lyssna och förstå.

De flesta reaktionerna på radiotalet är skrivna på engelska av svenskättlingar, som i många fall var amerikaner från födseln. En del försökte, trots att Lagerlöf talat engelska och trots att de egna svenskkunskaperna inte var finslipade, uttrycka sin hyllning till Lagerlöf på hennes eget språk:

Dyra Fröken Lagerlöf;

Jag hoppas att Fröken Lagerlöf för ursäkta mig. Jag är en svensk doctor av medecin som practiserar i norda New York State nära Montreal. Den staden är i bergen och snuen [snön] är så mycket in vintrena att det är hårt att tjöra automobil. På February 12 så kom edert välkomnade ock mycket väntat för tal över radioet. I mit [?] var det så tydligt att jag trodde ni var i en stol några fot från mig. Jag hoppas att ni är intresserad in att edert tal var så tydligt ock en glädje till många. Jag ville vara mycket tacksam om jag kan vetta att ni far detta brevet.

One of your admirers,

H. Hamilton Cooke, M.D, PhD⁶⁸⁰

Det framgår inte explicit av brevet om denne brevskrivare är uppvuxen i USA eller Sverige, men det är tydligt att hans svenska språkkunskaper är bristfälliga. I detta brev betonas inte heller hemlängtan, och av naturliga skäl är det inte hemlängtan som står i centrum i brev från svenskamerikaner som vuxit upp i USA, men bandet till Sverige betonas ändå.

Den ekonomiska krisen 1933 står i centrum i Lagerlöfs tal, och är även på olika sätt närvarande i breven. I ett kort uttalande i tidskriften *Allsvensk samling* som utgavs av Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet (1914–1971) vänder sig Lagerlöf till de utvandrade kvinnorna. I korthet går hennes hälsning ut på att svenskorna är väl rustade för att möta 1930-talets depression:

En hälsning från Selma Lagerlöf.

Till de svenska kvinnorna i Amerika ville jag överbringa en hälsning:

Ni kan nog förstå, att vi hysa oro för Er skull, vi, som bo kvar i det gamla landet, när vi höra talet om den myckna nöd, som råder i Ert nya hemland. Men vi åtminstone, som leva ute på landsbygden, vi kunna ändå inte tro, att det står så illa till med Er. Vi känner ju till de små stugorna vid vägkanten, vid skogsbrynet, vid insjöstranden, där de flesta av Era mödrar och mormödrar en gång framlevde livet i tungt arbete.

Selma Lagerlöf.

Vi har sett de fattiga tegarna, de mörka uthusen och det torftiga bohaget, och vi veta, att från allt detta bär Ni med Er ett arv av tålmod, seg kraft och vilja att uthärda. Därföre hysa vi tillit till Er, vi tro, att Ni med Guds nåd skall kunna reda Er bättre än andra, att Ni skall rädda både Er själva och dem, som stå Er nära, från undergång.

Mårbacka, 23 mars 1933.

Selma Lagerlöf

— 9 —

Hälsning från Selma Lagerlöf till de svenska kvinnorna i Amerika. Publicerad i Allsvensk samling 1933.

Men vi åtminstone, som leva ute på landsbygden, vi kunna ändå inte tro, att det står så illa till med Er. Vi känner ju till de små stugorna vid vägkanten, vid skogsbrynet, vid insjöstranden, där de flesta av Era mödrar och mormödrar en gång framlevde livet i tungt arbete. Vi har sett de fattiga tegarna, de mörka uthusen och det torftiga bohaget, och vi veta, att från allt detta bär Ni med Er ett arv av tålmod, seg kraft och vilja att uthärda. Därföre hysa vi tillit till Er, vi tro, att Ni med Guds nåd ska kunna reda Er bättre än andra, att ni ska rädda både Er själva och dem, som stå Er nära, från undergång.⁶⁸¹

De flesta av dem som utvandrat till USA kom förstås från fattiga förhållanden och hade erfarenhet av hårt arbete som krävde ”tålmod, seg kraft och vilja att uthärda”. Att de svenska kvinnorna skulle vara särskilt rustade, ”bättre än andra”, uttrycker en tanke om en gemensam erfarenhet och kulturell gemenskap

som sträcker sig utanför Sveriges gränser och särskiljer svenskarna (i detta fall svenskorna) på ett positivt sätt. Liksom i Lagerlöfs kända tal ”Hem och stat” (1911) är det kvinnornas arbete som betonas och som fungerar samhällsbärande.⁶⁸²

Just när det gäller de emigrerade svenskarna finns en intressant spänning mellan det nationella och internationella. Medan Lagerlöf i denna text verkar betrakta svenskarna i USA som svenskar har forskare som H. Arnold Barton och Dag Blanck betonat att amerikansvenskar måste uppfattas som en grupp i sin egen rätt och inte bara som svenskar som råkat bo i USA.⁶⁸³ Ett brev tar upp denna komplexa fråga om svenskamerikansk identitet. Det är en kvinna som skriver 1926 från New Mexico. Hon skrev först ett brev i september och tackade Lagerlöf för ”all den glädje jag haft af att läsa de af Edra böcker som nått mig här i New Mexico, antingen på svenska eller på engelska”.⁶⁸⁴ I december skrev hon ytterligare ett brev och tackade för det foto av Lagerlöf som hon fått. Hon berör i detta brev svenskamerikanens position mellan det svenska och amerikanska:

Det ar svårt för mig att fatta hur man kan glömma sitt hemland och de ideal, som varit grundvalen till ens utveckling, och som lärt en förstå det nya landets ideal. Vi, som dragit bort från barndomslandet, äro länkar af förståelse mellan det gamla landet och det nya. På sådana länkar måste den världsförståelse byggas, som, i min mening, är absolut nödvändig för släktenas framtida utveckling.⁶⁸⁵

De ideal som finns med från hemlandet betonas, men samtidigt också att dessa är en förutsättning för att förstå det nya landet. Tanken om svenskamerikanska som en länk mellan Sverige och USA är en annan än den som uttrycks i Lagerlöfs hälsning i *Allsvensk samling*. Där betonades svenskhetens fördelar i ett främmande land, medan brevet ovan snarare tecknar en ömsesidighet mellan de två nationerna. Dessutom lyfter avsändaren fram en ”världsförståelse”, som kanske kan tolkas som ett globalt medvetande som emigranten är särskilt väl ägnad att utveckla.

Den hotade nationen

Som framgått fanns det skilda sätt att uppfatta svenskhet och fosterland vid denna tid. Det fanns en modernitetskritisk hembygdsförankrad nationskänsla som vände sig mot olika slags inhemska hot, såsom industrialism, emigration och urbanisering, och som sökte nationens folkliga rötter i insamlande och bevarande av kulturarvet. De flesta av breven som rör den ruralt och regionalt förankrade fosterlandskänslan härrör från de första decennierna av 1900-talet, liksom de uttalanden från kritiker som betonade Lagerlöfs förankring i allmog och fosterjord. I emigranternas brev är också den regionala kopplingen stark, det vill säga länken till det Sverige som representerades av deras hembygd. De som skrev brev till Lagerlöf från USA var i allmänhet mindre intresserade av nationen än av den specifika plats där de hade sina rötter. Som tidigare framhållits var varken ett intresse för att bevara sin hembygd eller andra typer av nationalism med nödvändighet konservativt. Men nationalismen har samtidigt en stor betydelse för det sena 1800-talets och det tidiga 1900-talets konservatism.

Längre fram under 1900-talet framträder andra stråk i de föreställningar om nationen och svenskheten som breven förmedlar. Under de första decennierna av 1900-talet började ”ras” framträda som en viktig aspekt av synen på folket och rasbiologin etablerades som en forskningsgren under 1920-talet. Samtidigt växte en militaristisk nationalism fram både före första världskriget och i mellankrigstiden. I ett vetenskapligt sammanhang kunde också Sverige beskrivas som en plats där olika ”folktyper” levde. Rashygien ville slå vakt om en etniskt sammanhållen nation och skydda den från degenererade element. Den militaristiska nationalismen var inte på samma sätt inriktad på inre hot, utan på att med militära medel skydda nationen från attacker utifrån, även om en enskild person förstås kunde omfatta båda dessa synsätt. Vi återkommer strax till de konservativa rösterna som kan urskiljas i breven. Först något om Herman Lundborgs brev till Selma Lagerlöf i syfte att engagera henne i det rashygieniska projektet. Vi väljer att kommentera detta brev, fastän det inte kommer från allmänheten, av det skälet att det uppmärksammats i olika sammanhang utan att brevmaterialet riktigt fått komma till tals.

När Lundborg blev föreståndare för Statens institut för rasbiologi i Uppsala 1922 hade detta föregåtts av många års arbete, inte bara inomvetenskapligt utan också publikt. För att skapa intresse för rasbiologin engagerade Lundborg kän-

da personer och arrangerade olika evenemang. Ett av dem var ”Den svenska folktypsutställningen” som ägde rum i maj 1919.⁶⁸⁶ I hans brev till Lagerlöf framgår att han vänder sig till henne på grund av vad han uppfattar som ett gemensamt intresse: att beskriva det svenska folket – han vetenskapligt, hon litterärt. Så här skriver han:

Vi veta alla, att Doktorn hyser ett mycket stort intresse för det svenska folket och dess kultur. På grund härav vågar jag komma med en hemställan. Det gäller en nationell sak: den svenska folktypsutställningen till vilken jag tagit initiativet. Jag och de föreningar som stå bakom mig, vilja i största möjliga mån väcka svenskarnas intresse för det egna folket. Genom donatorer, Anders Zorn, universitetskanslern o. a., har utställningen blivit ekonomiskt säkerställd, men vi sträva också efter moraliskt understöd från åtskilliga andra håll. En utväg att ådagalägga detta är utskänkandet av hederspris. Professorerna Retzius och Fürst, Greve Eric v. Rosen och några andra ha överlämnat till oss en del [?] arbeten för detta ändamål.

Det skulle göra god nytta, om en om det svenska kulturlivet så nitälskande kvinna som Doktorn ville göra detsamma. Om Doktorn villfar min hemställan, skulle värdet betydligt förhöjas, om Ni egenhändigt ville skriva: Hederspris vid Svenska folktypsutställningen 1919 skänkt av _ _ _.⁶⁸⁷

Utställningen turnerade i fem svenska städer, bland annat Stockholm och Göteborg, och besöktes enligt uppgift från Lundborg av 40 000 personer.⁶⁸⁸ Selma Lagerlöf var också själv porträtterad på utställningen liksom Anders Zorn. Lagerlöf svarade inte förrän utställningen var över, bad Lundborg om ursäkt för detta och erbjöd sin hjälp vid senare tillfälle.⁶⁸⁹

Lundborg kontaktade också Lagerlöf i samband med en pristävlan i *Svenska Dagbladet* som han anordnade sommaren 1921 för att få bilder som exemplifierade ”den svenska idealtypen”. Bland annat hade de fått in ”bilder av en mycket vacker ’Fryksdalstös’, som värdigt skulle kunna stå modell till Doktors ’Stormyrtös’”, skriver han. Han vill också att Lagerlöf ska skänka ”ett extra pris till tidningen: ett arbete med egenhändig påskrift att det är för detta ändamål”.⁶⁹⁰ Han föreslår även i ett senare brev samma år att för-

fattaren någon gång ska skriva en novell eller berättelse ”med rashygieniska motiv, tolkande vår tacksamhet mot förgångna släkten och vårt ansvar mot tillkommande”.⁶⁹¹ Lundborgs brev till Lagerlöf och hans försök att få henne att stödja hans verksamhet bekräftar den bild av hans framgångsrika publika arbete för att sprida rashygien som lyfts fram av tidigare forskare. Att just Lagerlöf och Zorn tillfrågades till utställningen var inte heller en slump. Maria Björkman och Sven Widmalm har framhållit att det i utställningen fanns en glorifiering av folket och hembygden som exempelvis kom till uttryck i ”typer” från Dalarna, inte olika dem som Zorn avbildade i sin konst.⁶⁹² Ett liknande nationalromantiskt anslag som Zorn representerade kan ses i många av Lagerlöfs böcker, exempelvis *Jerusalem* med dess avbildning av de kraftfulla och självägande dalabönder.

Periodvis har olika landskap fått symbolisera det svenska. Konstvetaren Jeff Werner skriver att ”Värmland och Dalarna tidigt uppfattades som ursvenska områden” och Värmlands betydelse förstärktes genom landskapets långa litterära tradition och Rackstadsgruppens måleri, medan Dalarna dels bar på ett ”storsvenskt” arv genom Gustav Vasa, dels hamnade i centrum genom Carl Larssons och Anders Zorns konstnärskap.⁶⁹³ Den ”djupa, skygga, ordknappa, skrytfräa fosterlandskärleken, den jordbundna, skogsdoftande hembygds-känslan” som Ellen Key skriver om var alltså på intet sätt oförenlig med de rasbiologiska idéer som allt tydligare artikulerades under 1910- och 20-talen. När Lundborg skriver om en vacker ”Fryksdalstös” är det till en hembygdsförankrad och nedärvd svenskhet han refererar.

Medan rashygienen ansåg sig värna nationens inre hälsa och homogenitet kunde som sagt hotet mot nationen också ta form som en yttre fiende. Christer Strahl beskriver det tidiga 1900-talets nationalistiska konservatism som en reaktion mot de krav på demokratisk reformering som kom från socialdemokratin och från radikala liberaler.⁶⁹⁴ På detta sätt kan även den konservativa nationalismen beskrivas som en intern nationalism som bland annat vänder sig mot klasskamp eller kvinnors rösträtt. Men enligt Strahl var det externa perspektivet dominerande inom konservatismen, medan det interna dominerade socialdemokratin.⁶⁹⁵ I de brev som tydligt uttrycker en konservativ politisk syn är också den externa nationalismen framträdande, liksom avståndstagandet från klasskamp och kvinnors rösträtt. Brev från avsändare som uttrycker politiskt konservativa och nationalistiska uppfattningar förekommer från början av 1900-talet och fram till och med 1930-talet, men före

och under första världskriget samt under mellankrigstiden blir breven alltmer inriktade på externa hot.

Ett exempel på ett tidigt brev av detta slag skrevs i januari 1912 av Helfrid Cederblad, född friherrinna Hermelin:

Ingen har f.n. Sveriges öra såsom Ni. Och ändå vågar jag be att få tala i Edert öra, fastän jag är så obetydlig i alla afseenden. Men jag är Svensk och jag är mor. Jag tänker på hvilken tjock sorgslöja skulle hvilat öfver Sveriges natur, folklif, litteratur och allt annat Svenskt, om det inte vore ett fritt land. Det vore ju fördärfligt om nästa generation skulle umgälla vår försumlighet att försvara och bevara den frihet vi ärfvt! Vi kvinnor äro lyckl. ej inne i det politiska lifvet och kunna stå utom partierna, skulle ej vi, medan männen tala, utreda i oändl. kunna handla, taga initiatif, sätta igång en lavin? Vi börja utan uppskof samla till en pansarbåt. Det är ju den närmaste försvarsåtgärden. Kommer sedan den af staten beslutade, så mycket bättre, de behöfvas ju båda och penningarna stanna ju inom landet. Fastän jag är den blygaste stackare som finns och ej har en ”talande tunga” tror jag att jag med Guds hjälp för Sveriges skull finge mod gå omkring och be om bidrag. Men om Ni vill gå först!! Ingen kan såsom Ni öppna hjärtana och göra dem varma. – Jag undrar om inte just nu är rätta minuten efter remissdebatten och Hedins bok? Ja, här äro mina enkla funderingar, jag kan ju snart vara härifrån, men för mina barns skull och för Sveriges folk, som jag håller af i mitt innersta hjärta, kan jag ej tysta ned dem. Så vänder jag mig till Eder, Ni kan ej annat än förstå och känna Eder samhörighet med oss alla.

Med djup högaktning och tacksamhet

Helfrid Cederblad, f. Hermelin⁶⁹⁶

Till brevets sammanhang hör debatten om försvarsfrågan som inleddes i riksdagen 1910. Högerpartierna ville få till stånd en satsning på en större pansarbåt, men när byggandet av denna sköts upp av regeringen, ledd av Karl Staaff, påbörjades en insamling för att privat finansiera bygget. Svenska pansarbåtsföreningen bildades 1912 sedan Manfred Björkquist, som samtidigt var drivande i unglyrkorörelsen, startat ett upprop för finansiering av pansarbåten.

Tidigt foto på pansarskeppet HMS Sverige, troligen från 1910-talet.

Senare samma år lade kung Gustaf V en proposition om att båten skulle byggas med föreningens insamlade medel och denna antogs av riksdagen.⁶⁹⁷ Brevet till Selma Lagerlöf var alltså en del av insamlingskampanjen.

Detta visar också att Lagerlöf kunde förknippas med olika typer av svenskhet och att konservativa inte entydigt uppfattade henne som fredsvän. Lagerlöfs mottagande på den omnämnda resan i Finland 1912 kan också beskrivas som en uppvisning i finsk nationalism; resan rapporterades även i svensk press.⁶⁹⁸ Detta kan förstås ha bidragit till att Lagerlöf sågs som en möjlig bundsförvant i frågan om försvar mot Ryssland. Som Anna Nordlund framhållit var frågan om vapenstöd till Finland under finska inbördeskriget en av få politiska frågor där Lagerlöf agerade politiskt.⁶⁹⁹ Brevet illustrerar en konservativ retorik om kvinnors handlingsutrymme: deras bidrag till den politiska aktivismen motiveras av omsorgen om de egna barnen och de kommande generationerna. Sven Hedins bok som omtalas i brevet är pamfletten *Ett varningsord* som publicerades 1912. I den varnade han för Rysslands potentiella hot mot Sverige och målade upp en framtid där Ryssland kontrollerade svenska hamnar.⁷⁰⁰

Under första världskriget fick Lagerlöf motta många brev om kriget, framför allt brev från individer engagerade i freds rörelsen och olika slags hjälpaktioner. Under mellankrigstiden, i synnerhet i samband med utvecklingen

i Tyskland på 1930-talet och depressionen, kommer en ny våg av brev om tillståndet i nationen och olika yttre hot mot fosterlandet.

Ett brev från 1928 exemplifierar väl denna känsla av hot mot nationen, samtidigt som det ger en inblick i den inrikespolitiska debatt som föregick valet 1928:

Ack om Dr.n vore här och vi kunde talas vid om den saken, som ligger mig, ja de flesta af Sveriges qvinnor, ömt om hjärtat! Vårt färdernesland sväfvar i stor fara och alla vi qvinnor, som icke stå på socialisternas och kommunisternas ståndpunkt måste göra vårt bästa att icke vårt älskade färdernesland kommer under ryssarnas välde och vår frihet beröfvas oss. Förlåt att jag kommer och besvärar, fastän obekannt, men alla vi svenska qvinnor känna ju på sätt och vis den, som gifvit oss så många goda böcker och därför ber jag att Dr Lagerlöf vill vara god och uppfylla min bön att insända i så många tidningar som möjligt ett upprop till Sveriges qvinnor att till valet d. 16de Sept: rösta på högern eller de moderata, men de måste göra det manngrannt ty det göra de socialistiska qvinnor och det vore en stor olycka om de öfverröstade oss; vi måste med alla möjliga medel försöka att få majoriteten. Om arbetarehustrurna se att den, som skrifvit Nils Holgersson, som läsas i alla folkskolor och beredt deras barn stor glädje nu ber dem att rösta på dem, som vilja Sveriges väl så tror jag att det skulle göra mycket godt [...].⁷⁰¹

Brevskrivarens hänvisning till *Nils Holgersson* i detta sammanhang tydliggör också skolans betydelse som arena för nationell fostran. Andrakammarvalet 1928 kallas ibland ”kosackvalet”. I detta val ingick Socialdemokraterna en allians med Sveriges kommunistiska parti (SKP). I valrörelsen utnyttjades detta av högern för att förbinda alliansen med Sovjetunionens bolsjeviker. Valet slutade med seger för de borgerliga, dock utan Lagerlöfs hjälp i valrörelsen. Brevet visar att Lagerlöf kunde ses som en tänkbar allierad mot socialismen, trots att hon själv var liberal snarare än konservativ. Lagerlöf hade offentligt beskrivit Ryssland i negativa termer, exempelvis i ett tal hon höll på Svenska Akademiens högtidsdag den 20 december 1926. Hon använder där sina intryck från sin Finlands- och Rysslandsresa 1912 och beskriver ryssarnas folk med tidstypiska stereotyper om civilisation och barbari:

Jag sade till mig själv att det ryska folket, som mina vänner talade om såsom godmodigt och älskvärt, i själva verket var grymt och farligt. Jag förstod knappt att människor som inte voro ryssar vågade stanna här. Detta folk var ännu inte civiliserat. Barbaren var inte genom långa århundraden av laglydighet och tukt utdriven ur själarna. Här var man ännu kvar i medeltiden.⁷⁰²

Genom detta uttalande kunde Lagerlöf kopplas till svensk konservatism, eftersom det framför allt var konservativa som på ett politiskt plan drev frågan om det ryska hotet och som en följd av detta frågan om ett starkt försvar och motstånd mot rösträttsreformer som man ansåg kunde splittra nationen.⁷⁰³

Att också den moderna kvinnan kunde uppfattas som ett hot framgår av ett brev från 1933. Som de flesta av allmänhetens brev till Lagerlöf innehåller detta en livsberättelse. Brevskrivaren, en ung man född 1913 som oäkta son till en mjölkerska, beskriver en barndom av fattigdom och kärlekslöshet. Han var tyst och retades av kamraterna i skolan för sina dåliga kläder. Han var dock duktig i skolan:

I undervisningen var jag emellertid ett klart skinande ljus. Nils Holgerssons resa med vildgässen kan jag utantill än idag. Vad jag särskilt var suverän i var uppsatsskrivning och mest gouterade ämnen voro historia och geografi, där jag lät min stora kärlek till mitt, mer än allt annat, älskade fosterland spela den dominerande rollen.

Han beskriver vidare en flytt till Stockholm och olika kortvariga anställningar. Liksom många på 1930-talet blev han arbetslös, hade ingen släkt som kunde hjälpa honom och inte rätt till fattigvård. 1930-talet var en tid som innebar hot både in- och utifrån:

Det är den moderna moralen och kvinnan av idag som jag betraktar med största förakt, plus den fosterlandsfientliga socialismen i vilkens spår fördärvet följer. Jag vill kunna bli i åtnjutande av kunskap och bildning för att kunna bli mitt Sverige och dess moraliska höjande till gagn.⁷⁰⁴

Socialismen som en fiende till fosterlandet återkommer alltså här. Erfarenheter av arbetslöshet och fattigdom gjorde inte denne man mer sympatiskt inställd till socialismen. Istället framställs brevskrivarens önskan om bildning i ett tydligt politiskt sammanhang: bildningen behövs i den moraliska striden mot socialismen, ”den moderna moralen och kvinnan av idag” – en kvinna som året innan, 1932, hade kunnat rösta i sitt fjärde riksdagsval. Det är ett tydligt värdekonservativt synsätt som här framskymtar, som knappast kan ha fått något gehör hos mottagaren.

På 1930-talet blev också frågorna om Tysklands politiska utveckling mycket påtagliga. Lagerlöf tog offentligt avstånd från den tyska utvecklingen på olika sätt, bland annat genom att delta i ett upprop för landsflyktiga intellektuella. Europeiska författare bidrog med berättelser till försäljning för att finansiera hjälpaktionen. Lagerlöf skänkte berättelsen ”Skriften på jordgolvet”, vilket ledde till reaktioner i Tyskland där hon var mycket populär. Den 18 november 1933 förekom en artikel i *Dagens Nyheter* med rubriken ”Selma Lagerlöf blir uppläxad av nazister” som återgav den kritik som riktats mot författaren i tysk press.⁷⁰⁵ Eftersom denna studie är inriktad på läsarbrev skrivna på svenska kommer inte de många läsarbrev från Tyskland att beröras. Men bland breven till Lagerlöf finns också svenskar som upprördes över hennes ställningstagande:

Med anledning annons från Alb: Bonniers Bokförlag om nyutkommen bok: ”Skriften på jordgolvet”, där hela förtjänsten tillfaller landsflyktiga intellektuella beder undertecknad få framställa följande frågor:

- 1) Vet doktor Lagerlöf möjligen inte att det i Sverige finns af arisk ras ”intellektuella” – nödlidande?
- 2) Vet doktor Lagerlöf möjligtvis inte, att 2/3 af världens guld ägs af de intellektuella landsflyktigas tros och rasförvanter – judarna. Skall denna ras först tillåtas utsuga enskilda och nationen och sedan dessutom premieras af arier?

Brevet avslutas med konstaterandet: ”Det finns fattiga svenskar.”⁷⁰⁶ Detta brev kan sägas förhålla sig både till ett inre och ett yttre hot. Den antisemitiska föreställningen att judarna kontrollerar världens rikedomar formuleras också som ett hot inom nationen, med familjen Bonnier nämnd som ett exempel på

Stockholm 2. 11. 1933. /2/

Höfvt Ärade Doktor Lagerlöf!

Med anledning annons från Sllb:
 Bonniers Bokförlag om nyutkomna
 bok: "Skriften på jordgolvet", där be-
 da förfäntan tillfaller landsflyktiga
 intellektuella veder underkastad
 på framsätta följande frågor.

1) Vet doktor Lagerlöf möjligen inte
 att det i Sverige finns af ariisk ras
 "intellektuella" - Wörländer.

2) Vet doktor Lagerlöf möjlighets inte
 att 2/3 af världens quid äges af
 de intellektuelles landsflyktigas
 hos och resföretur - Juderna.
 Sku denna ras frisk tillåtas utse
 ga enskilda och nationa och betu
 darsom premieras af arier?
 Amerikas, Frankrikes o. f. ö. jordens
 afriqa rika judu (Bonniers bl. a.)
 bäru själva loqu hand om de sinu.
 Det finns fattiga svenskar. med upm. Högskolan
 Leo Carlsson

Exempel på brev som protesterar mot Lagerlöfs ställningstagande för judiska flyktingar i samband med publiceringen av "Skriften på jordgolvet" 1933.

"världens rika judar". Men främst ger brevet uttryck för ett hot mot "arierna" utifrån, i form av judiska flyktingar som kommer till andra länder och får ekonomiskt stöd.

Ytterligare en reaktion på Lagerlöfs ställningstagande 1933 kom från en svensk man i Swinemünde i dåvarande Tyskland (nuvarande polska Świnoujście). Han har genom en notis i en tidning fått veta att "Eder politiska inställning är emot den härvarande regeringen". Enligt hans uppfattning har judarna

”orsakat tyskarna oerhörda onödiga lidanden” och han menar att man ”ej [kan] misstycka att tyskarna själva vilja regera sitt land o ej regeras från folk som ej tänker på annat än att ’roffa’ åt sig så mycket som möjligt”.⁷⁰⁷

Det hörde trots allt inte till vanligheterna att Lagerlöf fick brev från svenska nazistsympatisörer. Brev från personer som ville ha Lagerlöfs hjälp med att ge stöd till judiska flyktingar från Tyskland är betydligt fler. Bland annat skrev författaren Stig Bendixon till Lagerlöf för att be om hjälp åt en tysk judisk familj som i början av Hitlerregimen kommit till Sverige som flyktingar. Enligt Bendixon ålades de att lämna Sverige och levde därefter som flyktingar först i Norge och sedan i Danmark: ”Att de fördrevs från Sverige var särskilt upprörande ur den synpunkten att fru Basch är halvsvenska: hennes mor var svenska och var dotter till den berömde målaren August Jernberg.”⁷⁰⁸ I ytterligare ett brev från Bendixon, avsänt någon månad efter det första, tackar han för Lagerlöfs hjälp. Hon har sänt 100 kronor till Bendixon för att hjälpa familjen och har också agerat för att påverka familjens möjlighet att återkomma till Sverige. Det framgår inte hur, men Bendixon tackar ”för de ord ni skrivit till förmån för den olyckliga familjen Basch”.⁷⁰⁹ Detta brev är en av många liknande förfrågningar om hjälp till flyktingar, som kom både direkt från Tyskland och från svenskar såsom Bendixon, som ville ha Lagerlöfs stöd för sina hjälpaktioner. Det framgår dock av Lagerlöfs brev till Valborg Olander att dessa propåer upplevdes som alltmer betungande av henne, som också var i en ekonomiskt pressad situation på grund av förluster i Mårbackas lantbruk och inte ville förlora sina tyska bokintäkter.⁷¹⁰

Liksom Lagerlöfs ställningstagande för judiska flyktingar 1933 blev hennes bidrag till stödsamlingen för Finland i finska vinterkriget 1939–1940 mycket uppmärksammat och inte uteslutande positivt. Lagerlöf skänkte två medaljer till Nationalinsamlingen för Finland: Svenska Akademiens stora guldmedalj och Nobelmedaljen.⁷¹¹ Ett upprört brev från 1939, då Lagerlöfs beslut att skänka medaljerna annonserats i pressen, visar att hennes engagemang för Finland kunde uppfattas gå på tvärs mot hennes engagemang i fredsrörelsen:

Sedan jag för omkring 25 år sedan hjälpligt kunde börja stava mig igenom Nils Holgersson har jag hyst en uppriktig beundran för Edra verk. Sedermera har jag i dem kunnat utläsa något som jag trodde var varm människokärlek parad med tillgivenhet för hembygden. En hängivenhet gränsande till lidelse har alltsedan dess

andligen bundit mig i frändskap med Edert väsen. När jag idag läste om Edert offer på krigets altare – jag vågar väl inte hoppas att denna uppgift, som de flesta andra notiser är helt sanningsfrämmande? – blev jag upprörd i mitt innersta. En ljus och varm dröm förbyttes i ett pinsamt uppvaknande. Den vackra tanke som givit ljus och färg åt min tillvaro, var endast en illusion som ohjälpligt störtade samman.

Med vämjelse har jag sett den senaste tidens utveckling. Allt sedan barnaåren, var jag än vistades, har jag ständigt bevarat en varm tillgivenhet till hembygden. Liksom så många andra har jag [?] denna dyrbara hängivenhet på fosterlandet, i den goda tron, att det som i propagandan kallas för fosterland var identiskt med hembygden. Nu, när jag fått blicken öppen även för den illusionen, denna floskel som tubbar av oss de största offer under falska anspelningar och falskt namn, kan jag ej annat än känna vämjelse. Med sorg i hjärtat ser jag, hur tusentals människor, medmänniskor blivit kastade ut i krigets vanvett och hur andra åter medverka och uppmuntra till dessa organiserade massmord. Redan nu ha så många människor, finnar och ryssar fått offra sina liv för detta vansinniga gissel, att det borde räcka. Men tydligen är det inte så, ty istället för att mana dessa människor som i djupet av sitt hjärta vilja och bära vilja famna varandra till en människornas moraliska och ogenomträngliga front mot detta nationernas grymma raseri, manas det till intensivare hat.⁷¹²

Brevet kopplar på ett intressant sätt ihop andra världskrigets ”propaganda” om fosterlandet med den hembygdskärlek som framför allt kom till uttryck i idéerna om nationen före första världskriget. I detta brev står i klartext att fosterlandet var ett begrepp som tidigare kunde uppfattas som identiskt med hembygden. För brevskrivaren ter sig dock denna idé som överspelad och fosterlandet har istället i tider av externa hot blivit en ”nation” som ska försvaras militärt. Brevskrivaren menar att Selma Lagerlöf sviker sina gamla ideal, sin människokärlek och kärlek till hembygden genom att bidra till att finansiera kriget, ”detta organiserade massmord” som han skriver. Medan somliga brevskrivare alltså tyckte att Lagerlöf borde engagera sig mer i Sveriges försvar, som i den tidigare kampanjen för pansarbåtar, fick hon också negativa reaktioner

då hon faktiskt agerade politiskt. Det är tydligt att brevskrivaren har sett Lagerlöf som en allierad i kampen för fred och nu menar att hon svikit denna kamp: ”när jag ser Edert glorifierade namn lånat av denna snuskiga kampanj, denna hetsiga duell mellan mammon och sunt förnuft, då tycker jag att ett oändligt mörker utbreder sig framför mig”, skriver han.⁷¹³ Finlandshjälpen samlade fram till och med december 1940 in cirka 490 miljoner kronor, varav en stor del krediter från svenska staten, men även privatpersoner bidrog med allt från guld från nedsmälta vigselringar till hemstickade sockor.⁷¹⁴

*

Breven som diskuterats i detta kapitel omfattar en lång och händelserik tidsperiod: från unionsupplösningen och sekelskiftets modernitetskritiska rörelser till andra världskrigets nazism och flyktingkris. Att omvärlden på ett omvälvande sätt förändras avspeglas i de många olika sätt på vilka breven tematiserar tankar om nationell identitet. Liksom kritikerna uppfattade Lagerlöfs publik under det tidiga 1900-talet hennes förmåga att beskriva hembygd, natur och en platsbunden identitet som en kvalitet i författarskapet, kopplad till en särskild författarroll som beskrivs i breven: Selma Lagerlöf som ”hela folkets kära vän”. Detta gällde såväl utvandrade svenskar som dem som stannat kvar i hemlandet. Dock är den svenskhet eller fosterlandskänsla som läsarna under denna period beskriver hos Lagerlöf inte så starkt politiserad, även om den har tydliga kopplingar till modernitetskritik. Men den ligger på många sätt nära den hembygdsdiktning som under samma tid blomstrade i Tyskland, och Lagerlöfs förmåga att beskriva en folklig, platsbunden identitet, exempelvis i *Jerusalem*, är ett viktigt skäl till hennes tyska framgångar.⁷¹⁵

Det är möjligt att beskriva den svenska hembygdsrörelsen som en intern nationalism, som främst befattade sig med hoten från urbanisering och industrialisering och inte med Sveriges relation till andra nationer.⁷¹⁶ Men den interna nationalism som socialismen ville arbeta för, det vill säga att förena svenskarna över klassgränserna, är i stort sett frånvarande i breven. Den externa nationalism där fosterlandet uppfattades som under hot utifrån finns däremot representerad, i synnerhet från upptakten till första världskriget, genom mellankrigstiden och fram till 1939, som är den senaste dateringen för de brev som diskuterats här och dessutom året före Lagerlöfs död. Selma Lagerlöf uppfattades i vissa fall som någon som kunde tänkas alliera sig med högern snarare än med vänstern i frågor om nationen. Sett över hela perioden finns

det en spänning i breven mellan dem som såg Lagerlöf som en nationalistisk författare och dem som såg henne som en allierad i en modernitetskritisk uppvärdering av hembygd och folkets agrara rötter, en uppvärdering som må vara nationell men inte nödvändigtvis nationalistisk. Perioden 1933–39 visar också att författarens offentliga ställningstagande för de judiska flyktingarna av somliga uppfattades som ett svek, medan det gjorde att hon av andra sågs som en bundsförvant i freds rörelse och flyktinghjälp.

Det brevmaterial som på olika sätt berör hembygd, nation, fosterland och uppfattningar om folk säger inte mycket om Lagerlöfs egna uppfattningar i denna fråga. Hon var sparsam med att yttra sig offentligt i politiska frågor, även om hennes engagemang framför allt i rösträttsrörelsen men också i freds rörelsen var välkänt. Breven visar ett svar på denna ovilja att som författare offentligt positionera sig i olika frågor, mer än under det rymliga paraplyet ”liberal”. Detta skapade ett utrymme för olika politiska intressen – och i fallet med rasbiologin också vetenskapliga ideologier – att försöka vinna Lagerlöfs stöd. Men ett tydligt resultat av denna kartläggning, som på olika sätt behandlar frågan om nationen, är att konservativa och ”externa” nationalister, däribland försvarsivrare, är mycket mer framträdande i breven än socialister. Detta bör ändå inte ses som ett stöd för att Lagerlöf var högerorienterad. Ett viktigt material som inte finns med i denna analys är de brev som handlar om freds rörelsen. De har inte berörts här, eftersom de i allmänhet inte handlar om nationen utan snarare om Europa eller världen. Däremot är de förstås politiska, och i detta sammanhang var inte högern framträdande.